

Київський національний торговельно-економічний університет
Кафедра міжнародного приватного, комерційного та цивільного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**НАБУТТЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ
ПІДСТАВИ**

Студента 2 курсу, 8 групи,
спеціальності 081 «Право»
спеціалізації
«Цивільне право та процес»

_____ *підпис студента*

Коломєйця Івана
Володимировича

Науковий керівник
доктор юридичних наук,
професор

_____ *підпис керівника*

Ладиченко Віктор
Валерійович

Гарант освітньої програми
доктор юридичних наук

_____ *підпис керівника*

Примак Володимир
Дмитрович

Київ 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Правова природа зобов’язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави	
1.1 Право власності та його правове регулювання.....	7
1.2. Набуття та збереження майна без достатньої правової підстави. Поняття, історичний огляд.....	16
1.3. Співвідношення досліджуваного зобов’язання із іншими видами цивільно-правових зобов’язань.....	21
РОЗДІЛ 2. Повернення майна, набутого та збереженого без достатньої правової підстави	
2.1. Особливості повернення майна, відчуженого без достатньої правової підстави.....	27
2.2. Витребування грошових коштів із чужого незаконного володіння.....	36
2.3. Повернення (витребування) майна із чужого незаконного володіння у судовому порядку.....	39
2.4. Повернення безпідставно набутого державного майна з чужого незаконного володіння.....	44
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	55

ВСТУП

Актуальність досліджуваної теми полягає у розповсюдженості застосування інституту безпідставного збагачення, в тому числі для відновлення порушеного права власності. Відповідно, усвідомлення сутності та підстав виникнення такого зобов'язання є необхідним для витребування безпідставно набутого майна із чужого незаконного володіння, і навпаки – недостатня обізнаність у даному явищі може призвести до неможливості відновити порушене право власності в тому числі і у судовому порядку.

Законодавча система України, а насамперед Конституція, проголошують право власності як абсолют, яким користується кожен власник відносно свого майна, в незалежності від особи самого власника. Власнику належить забезпечене законом право володіти, користуватися, розпоряджатися майном, якого власник може бути позбавлений примусово лише у виключних випадках.

Разом з тим, порушення права власності у більшості випадків не зумовлене виключністю обставин, збіг яких призвів до таких наслідків, а є наслідками протиправних дій винних осіб, або недостатньої поінформованості власника щодо можливих наслідків його дій, що можуть призвести в тому числі до безповоротної втрати права власності та майна.

При цьому порушення права власності та подальше повернення майна може бути ускладнене суб'єктивним складом власника та набувача, ступенем добросовісності набувача, обставинами, що супроводжували відчуження майна, тощо, але принцип повернення безпідставно набутого майна зберігається, крім випадків, передбачених законодавством.

У правовій системі наявному праву однієї сторони (у даному випадку – праву на витребування майна), повинен відповідати обов'язок іншої сторони. У закріпленні такого обов'язку для незаконного набувача і полягає зміст зобов'язання з безпідставного набуття, збереження майна, який виражається в тому, що особа, яка набула або зберегла майно, не маючи на це правових підстав, зобов'язана повернути таке майно власникові.

Інакше кажучи, першопричиною відновлення порушеного права власності для власника є його право на власність, а підставою для повернення безпідставно набутого майна набувачем – досліджуване зобов'язання.

Дослідження такого виду зобов'язань в Україні не знайшло достатнього розповсюдження. Здебільшого, зобов'язання з безпідставного збагачення розглядається у коротких статтях (О. Чепис, Р. Таш'ян, Т. Ківалова, І. Єфименко, та ін.), або у складі курсу цивільного права, наприклад, у підручнику О. Дзери та Н. Кузнецова. Крім того, для теоретичної основи дослідження використовувалися праці Л. Майстренка, Є. Морозова, Я. Романюка, Б. Острянка, С. Северової, та інших науковців і спеціалістів-правознавців.

При цьому, це зобов'язання розглядається як окреме явище, або похідне від інших видів зобов'язань. Пропонуємо дослідити зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, як невід'ємну складову права власності, гарантію повернення безпідставно вилученого майна, та відображення права власника на витребування майна від особи, яка безпідставно його набула, обов'язком такої особи повернути майно.

Мета дослідження: розкрити особливості правового регулювання відносин з приводу набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Завдання проведеного дослідження:

- 1) охарактеризувати загальну правову природу права власності;
- 2) розкрити поняття зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, здійснити короткий історичний огляд зобов'язання;
- 3) виявити співвідношення зобов'язання з набуття та збереження майна без достатньої правової підстави з іншими видами цивільно-правових зобов'язань;
- 4) визначити особливості повернення майна, відчуженого без достатньої правової підстави.
- 5) встановити особливості витребування грошових коштів із чужого незаконного володіння;

- б) охарактеризувати повернення (витребування) майна із чужого незаконного володіння у судовому порядку;
- 7) виділити процес повернення безпідставно відчуженого державного майна до власності держави.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зобов'язанні з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Предметом дослідження виступає набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Методи дослідження. Під час дослідження використовувалися такі загальнонаукові наукові та спеціальні методи: аналізу, порівняльно-правовий, діалектичний, історичний, та узагальнення. Метод аналізу був використаний для вивчення предмету дослідження, його правового підґрунтя та зв'язку з іншими видами зобов'язань. За допомогою порівняльно-правового методу було здійснено порівняння зобов'язання з безпідставного збагачення з іншими видами цивільно-правових зобов'язань, та досліджено використання цього зобов'язання у судовій практиці. Діалектичний метод використовувався для розгляду досліджуваного зобов'язання як відображення права. Історичний метод використовувався для дослідження історичного розвитку зобов'язання з безпідставного збагачення. При застосуванні методу узагальнення було досліджено механізм застосування зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в цілому.

Наукова цінність дослідження полягає у подальшій розробці доктринальних положень щодо зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Зокрема, елементи наукової новизни містяться у пропозиціях щодо вдосконалення законодавства України для належного забезпечення права власника витребувати безпідставно відчужене майно, шляхом внесення змін до процесуальних кодексів, змін та доповнень до статей 258, 1212 Цивільного кодексу України, статей 137 Господарського процесуального кодексу України, ст. 150 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 151 Кодексу адміністративного судочинства України.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її положень в законотворчості, науковій діяльності, та у навчальному процесі. Питання витребування державного майна із чужого незаконного володіння досліджувалося у статті: Коломеець І.В. Витребування незаконно набутого державного майна з чужого володіння у збірнику наукових статей студентів, Правове забезпечення підприємницької діяльності. : зб. наук. ст. студ., відп. ред. О.О. Бакалінська, В.Д. Примака, Ю.В. Тищенко. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019 – Ч. 2. – 174 с., С. 82-88.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, 2 розділів, 7 підрозділів, висновків та пропозицій. Повний обсяг роботи становить 61 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З НАБУТТЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ

1.1. Право власності та його правове регулювання

Процес набуття та збереження майна без достатньої правової підстави неможливо розглянути у відриві від права власності. Такий зв'язок зумовлений перш за все тим, що названа процедура, яку іноді називають безпідставним збагаченням, має на увазі порушення права власності первинного власника на набуте без достатньої правової підстави майно, а відтак, право власності є первинним для такого виду відносин і зобов'язань.

Поняття власності і права власності відносяться до найдавніших юридичних понять, та мають у тому числі характер соціальних явищ.

Власність традиційно пов'язується з такими категоріями як право та майно. Неможливо уявити власність без стану привласненості, який є важливою характеристикою власності.

Власність також можна розглядати як природне право людини. Разом з тим, саме закріплення даного явища у праві має на увазі розуміння природи власності та природи людини у всіх її виявах з тим, щоб найбільш повно задовольнити людські потреби. Так, основним правом для реалізації прав і свобод особи стає право власності та визначення особи як власника.

Основною характеристикою власності, яка відображає її суть та дає основні поняття щодо природи власності, є розділ усіх речей на «свої» та «чужі» для кожної конкретної особи – стан присвоєності власності.

Як наслідок, стан приналежності власності окремій особі, її привласненості, закріплює фактичні відносини, що у свою чергу породжує відносини правові. Для виникнення таких відносин необхідні дві основні умови – знаходження речі у особи, та ставлення до речі як до своєї власної [68, с. 405-406].

З викладеного вбачається, що основним вираженням права власності є влада суб'єкта права власності над конкретною річчю. З такою думкою погоджуються деякі сучасні правознавці.

Так, О.В. Дзера у своєму посібнику «Цивільне право України» визначає саму власність як сферу людських відносин щодо привласнення матеріальних благ та встановлення влади конкретної особи над ними [70, с. 275].

Таким чином, науковець вважає основною ознакою поняття власності можливість конкретизувати владу окремої особи над майном або іншим матеріальним благом.

Такий підхід до власності як об'єктивної категорії підтримується і економістами. При цьому, наприклад, «Економічна теорія» під редакцією В. Базилевича, додатково застерігає від буквального розуміння права власності як виключно влади людини над річчю. Так, визначну роль у визначенні власності як економічної категорії відіграє не виключне відношення окремої особи до окремої речі, а взаємодія осіб та їх інтересів з приводу привласнення речей [51, с. 72-73].

Таке твердження вірне і при розгляді власності та права власності, як правових категорій. Так, право власності у нинішній правовій системі є перш за все обмеженням втручання інших осіб у владу власника над майном, та надання власнику права передавати таку владу іншим особам, або на власний розсуд визначати коло тимчасових власників або користувачів майна. Однак, такі складові права власності не можуть існувати безвідносно інших осіб, не-власників, право власності яких на чуже майно автоматично обмежується закріпленням права власника на власне майно.

Зміст права власності становлять три основних правомочності власника – володіння, розпорядження та користування власністю. Такий розділ закріплений законодавчо. Зокрема, у ст. 317 ЦК України йдеться про те, що власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном.

Традиційне римське право визначало зміст права власності як сукупність правомочностей щодо розпорядження, володіння, користування майном, а також права отримувати прибутки (плоди) та права на захист власності. З часом, однак,

кількість правомочностей було зменшено. Так, було вирішено відмовитися від виокремлення права захисту, оскільки будь-яке право має на увазі свій захист як основну підставу для існування такого права [61, с. 323].

Володіння – це перманентний стан влади особи над майном. Найголовніша, ця правомочність не вимагає від власника особливих дій, пов'язаних із користуванням або розпорядженням майном, але водночас наділяє особу власника (або власників) виключним колом владних повноважень щодо належної речі. Саме ця виключність володіння щодо окремого майна або права і відрізняє власника від не-власника.

У римському праві розрізняли законне і незаконне володіння.

Законне володіння розділялося на первинне володіння – володіння власника – та похідне володіння, тобто фактичне володіння чужою річчю. Однак, останній вид власності у будь-якому випадку не міг вважатися повноцінним володінням, і дістав назву держання [6].

Такий підхід щодо первісного та похідного володіння, розділ майна на своє та чуже, із забезпеченням права інших осіб на володіння чужим майном (звичайно, за згоди власника та за його волею), зберігся до наших часів та знайшов законодавче відображення. Так, право розпорядження надає власнику можливість самостійно, на власний розсуд, вирішувати юридичну та фактичну долю майна шляхом його відчуження іншими особами, зміни стану чи призначення (передача за договором купівлі-продажу, за заповітом, використання майна для передачі в оренду, тощо) [56].

Комбінація трьох названих правомочностей – володіння, використання, розпорядження – і становлять зміст права власності. Це означає, що будь-яка дія, вчинена щодо майна власником, буде охоплена однією із названих категорій. Звичайно, мається на увазі дія, що не суперечить чинному законодавству. З іншого боку, порушення права власності завжди має своїм об'єктом одну з правомочностей, або всі з них.

Таким чином, основною загрозою праву власності можна назвати порушення його з боку третіх осіб, тобто втручання третіх осіб у владні повноваження власника відносно своєї речі не з його волі.

Щодо правового регулювання права власності, зазначимо, що навіть після прийняття нового Цивільного кодексу у 2003 році, основним нормативно-правовим актом, який закріплював та роз'яснював питання право власності та суміжних прав, був Закон України «Про власність» введений в дію Постановою Верховної ради Української РСР від 07.02.1991 № 885-ХІІ, який було скасовано лише 27.04.2007.

Закон консолідував уявлення про власність та право власності, містив основні засади та положення щодо розділу форм власності, на загальному рівні регулював здійснення права власності, а також визначив ідеї захисту даного права [10].

У діючому Цивільному кодексі, який замінив попередній Закон, право власності та інші речові права розглядає та регулює Третя книга.

Стаття 322 ЦК вводить нове поняття тягара утримання майна, та зазначає що власник зобов'язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом.

Коментар до Цивільного кодексу розкриває дане поняття, роз'яснюючи, що стаття «встановлює презумпцію обов'язку власника нести всі витрати, пов'язані з утриманням належного йому майна. До таких витрат належать витрати, пов'язані зі зберіганням майна, його ремонтом, забезпеченням збереження його властивостей тощо» [56].

Глави 24-25 ЦК присвячені питанню набуття та припинення права власності.

Деякі правознавці, зокрема Н. В. Вороніна вважають, що підстави виникнення та припинення права власності є одними із найважливіших у інституті цивільного права [47].

За загальним принципом, проголошеним ст. 328 ЦК України, право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів.

Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

Таким чином закріплюється презумпція правомірності набутого права власності та встановлюється основна підстава набуття права власності – законність такого набуття.

При цьому, Цивільний кодекс встановлює окремий перелік підстав набуття права власності – набуття права власності юридичною особою публічного права, добросовісним набувачем, привласнення загальнодоступних дарів природи, тощо.

Крім того, Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ у постанові «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» зазначає, що законом може бути встановлений інший момент (підстава) набуття права власності [20].

Особливу підставу набуття права власності становить набувальна давність, тобто термін, через який річ, що не належить набувачеві, може вважатися його власністю. Так, особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном - протягом п'яти років, набуває право власності на це майно, як це зазначено у ст. 344 ЦК України.

Суддя апеляційного суду Одеської області Северова Є.С. у своїй статті «Набувальна давність у цивільному праві України: питання застосування за матеріалами судової практики» звертає увагу на те, що ст. 8 Прикінцевих та перехідних положень Цивільного кодексу визначено, що правила статті 344 Цивільного кодексу України про набувальну давність поширюються також на випадки, коли володіння майном почалося за три роки до набрання чинності цим Кодексом.

Викладене обумовило можливість практичного використання інституту набувальної власності лише з 2011 року [64].

Набуття права власності на земельну ділянку за набувальною давністю регулюється Земельним кодексом України, зокрема статтею 119 та визначається строком у 15 років, протягом якого громадянин відкрито і безперервно користується земельною ділянкою. [5].

Щодо підстав припинення права власності, Цивільний кодекс України у ст. 346 визначає ряд обставин, за яких майно може вибути із власності володільця. При цьому, законом регулюються додаткові обставини для кожного виду припинення права власності.

Наприклад, умовами для припинення права власності на знищене нерухоме майно згідно з вимогами статі 349 ЦК України, є наявність встановленого факту знищення майна, а також відповідної заяви власника майна про внесення змін до державного реєстру.

Документами, які підтверджують знищення майна, можуть бути матеріали технічної інвентаризації, що засвідчують факт знищення майна, довідки органів внутрішніх справ України, акт про пожежу, офіційні висновки інших установ або організацій, які відповідно до законодавства уповноважені засвідчувати факт знищення майна тощо. До таких висновків дійшов Верховний суд у своїй постанові від 17.01.2019 по справі № 708/254/18 [27].

Крім того, в інституті припинення права власності регулюється і примусове його позбавлення. Так, законодавство передбачає ряд обставин, за яких майно може бути законно та примусово відчужене від власника (конфіскація, реквізиція, тощо).

Поняття конфіскації, тобто позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення, закріплене не лише у ст. 354 ЦК, а і у міжнародних нормативно-правових актах. Наприклад, Конвенція Ради Європи, «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом» від 08.11.1990, ратифікована Україною у 1997 році, визначає, що «конфіскація означає покарання або захід, призначені судом після розгляду

справи стосовно кримінального злочину чи кримінальних злочинів, результатом якого є остаточне позбавлення власності» [2].

Таким чином, ст. 354 ЦК лише передбачає існування такого виду примусового позбавлення права власності як конфіскація. Підстави та порядок його застосування розкривають інші нормативно-правові акти національного та міжнародного законодавства.

На відміну від конфіскації, реквізиція, відповідно до ст. 353 ЦК, передбачає, що майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція) у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності.

Тобто, у разі реквізиції, особа, яка була примусово позбавлена права власності, може безумовно розраховувати на відшкодування його вартості. Цікаво, що поняття реквізиції та її відшкодування змінювалося з плином часу. Так, у 20-ті роки ХХ ст. вилучення майна на користь держави було безоплатним [62].

Тобто реквізиція не передбачає наявності вини особи і застосування вилучення майна як санкції за порушення, як конфіскація, і передбачає відшкодування вартості майна або подальше повернення такого майна.

Щодо примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, у зв'язку із суспільною необхідністю, система права України містить окремий Закон «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», який передбачає можливість у виключному випадку крайньої суспільної необхідності та у разі неотримання згоди власника земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, зазначені об'єкти можуть бути примусово відчужені у державну чи комунальну власність [9].

Звернімо увагу, що примус відносно права власності може застосовуватися лише у розрізі примусового вибуття майна із власності. Ніхто не може бути примушений набути майно.

Глави 27-28 Третьої книги ЦК України стосуються видів майна, право власності на яке виокремлене законодавцем у особливі категорії – право власності на житло та земельну ділянку.

З наведеного вбачається, що сучасний Цивільний кодекс України достатньою мірою розкриває теоретичні ідеї та засади права власності, що у подальшому сприяє практичній реалізації цього права.

При цьому, праву власності приділяє увагу не лише цивільне законодавство. Так, відповідно до ст. 134 Господарського кодексу України, право власності - основне речове право у сфері господарювання. Суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на основі права власності, на свій розсуд, одноосібно або спільно з іншими суб'єктами володіє, користується і розпоряджається належним йому (їм) майном [3].

Таким чином, як бачимо, три основних правомочності права власності (володіння, користування та розпорядження) визначають його зміст і у господарсько-правових відносинах. Зрештою, відмінність визначення права власності Господарським кодексом становить лише окремо виділений суб'єкт господарювання у якості власника.

Однак, однією з умов належного функціонування будь-якого правового інституту є достатній правовий захист відповідної сфери суспільних відносин з тим, щоб забезпечити їх суб'єктам вільне користування своїми правами, а також можливість у разі порушення цих прав швидко та ефективно поновити їх.

Так, загальною нормою для захисту прав і свобод на території України є стаття 55 Конституції України, яка проголошує, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [1].

Таким чином, основний Закон не вичерпує можливостей захисту прав і свобод виключно у судовому порядку, та закріплює перманентний захист здійснення права власності до моменту відчуження майна у встановлений законом спосіб та на законних підставах.

Однак, враховуючи правову природу права власності, одним із основних видів його порушення є незаконне відчуження майна від володільця у той чи інший спосіб. Таким чином, основним засобом захисту порушеного права є звернення до суду відповідно до підсудності та юрисдикції, із позовом про витребування майна із чужого незаконного володіння.

Практика розрізняє віндикацію та реституцію як основні форми повернення майна до законного власника.

Поняття реституції характеризується тим, що у зв'язку із неможливістю повернення вилученого майна, повернення в попередній стан відбувається шляхом виплати відповідної грошової компенсації [65].

Віндикація ж як спосіб захисту порушеного права власності на річ обирається, якщо потерпілий домагається повернення речі у його власність від тієї особи (набувача), з якою безпосередньо не перебував і не перебуває в договірних правовідносинах щодо речі, річ знаходиться у володінні тієї особи, до якої спрямовується вимога потерпілого, або річ зберіглася в натурі.

Але віндикацію не використовують, якщо у володінні набувача річ у натурі не зберіглася, незалежно від підстав утрати набувачем речі.

Викладене бачення застосування віндикації викладене у статті Я.М. Романюка та Л.О. Майстренко «Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування» [63].

Таким чином, наслідком реституції фактично є повернення володіючим власником усього набутого на підставі недійсного правочину неволодіючому власнику та навпаки. З іншого боку, наслідком віндикації є витребування у володіючого власника на користь неволодіючого власника, без будь-якого виду відшкодування [59].

Для належного та ефективного захисту права власності необхідно розрізняти запропоновані способи захисту, оскільки від вірно обраного методу відповідно до окремої ситуації, залежить подальший шлях відновлення права, та можливість отримати компенсацію у разі втрати майна, яке повертається у власність.

1.2. Набуття та збереження майна без достатньої правової підстави.

Поняття, історичний огляд

Сучасне законодавство України під зобов'язаннями у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави розуміє обов'язок особи, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), повернути потерпілому це майно (ст. 1212 ЦК України).

За своєю природою це зобов'язання є не лише одним із видів загальних цивільно-правових зобов'язань, а і виступає гарантією захисту права власника на майно навіть у тому випадку, коли майно вибуло із фактичного володіння законного власника. Таким чином, зв'язок між власником та його майном зберігається навіть під час втрати майна без достатньої правової підстави.

Разом з тим, незважаючи на відсутність такого правового інституту у попередньому Законі «Про власність», саме зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави не є новацією Цивільного кодексу 2003 року. Подібний інститут відомий ще з часів класичного римського права. Так, у Інституціях Гая (3.19) зазначається, що річчю зобов'язується і той, хто отримав неналежне від того, хто помилково заплатив; проти нього може бути здійснений позов за формулою: «якщо виявляється, що такий-то зобов'язаний дати», як нібито він отримав позику [48, с. 175].

Такий вид зобов'язання дістав назву *condictio indebiti* (позов з повернення неналежно сплаченого).

Для застосування *condictio indebiti*, з чого і випливають особливості цього інституту римського права, повинні бути наявні безпідставність платежу, неіснування заборгованості, та помилковість здійсненого платежу [58].

Таким чином, описана ситуація виникає у разі помилкової або надмірної сплати неіснуючої заборгованості, і породжує право потерпілого звернутися із позовом щодо витребування надмірної сплати (кондикційний позов), та обов'язок безпідставного набувача повернути чуже майно.

Зобов'язання з безпідставного збагачення у римському праві частково регулювалося також *Condictio causa data causa non secuta* (позов про повернення надання, мета якого не здійснилася). Наприклад, чоловік отримав придане від батька нареченої для забезпечення належного існування молодого сім'ї, але весілля за певних обставин не відбулося. В даному випадку немає цілі для якої було отримане майно (немає сім'ї). Наслідком даного юридичного факту ставав обов'язок того, хто отримав повернути майно тому, хто його надав [43 с. 142].

Крім того, оскільки злочин ні за яких умов не може стати власником краденої речі, проти нього завжди можна було застосувати віндикацію — позов про повернення власником своєї речі з незаконного володіння злочинця. Однак це досить складні процесуальні дії які потребували великих затрат часу та енергії. Проти злочинця вимагалася оперативна дія. Отже, було визнано можливим допустити кондикційний позов для повернення краденого, а незаконним набувачем майна у рамках таких позовів міг бути виключно злочинці — крадій [6].

Крім того, у римському праві існував також загальний інститут *condictio sine causa*, що передбачав взагалі всі випадки незаконного збагачення, що не охоплюються спеціальними нормами [50, с. 409-410].

Як бачимо, сучасний інститут безпідставного збагачення, притаманний у тому числі українському цивільному законодавству, був започаткований ще у класичному римському праві. Щоправда, наведені положення римського права значною мірою ускладнені рядом обставин, що супроводжують та визначають самий процес безпідставного набуття та збереження майна. За таких обставин, запропонована римлянами правова система, збережена у незмінному вигляді до

наших часів, мала б тенденцію до розширення та доповнення численними новими обставинами та нормами, з урахуванням ряду сучасних об'єктів власності (інтелектуальна власність, в свою чергу розділена на авторське та суміжні права, права власності у сфері ІТ-технологій, тощо).

Розглядаючи розвиток інституту безпідставного збагачення, зв'язною ланкою між римським правом та сучасним українським законодавством доцільно буде вважати право Російської імперії та Радянського Союзу, правові здобутки яких з одного боку послуговувалися основами, закладеними у римському праві, та з іншого боку, з історичних причин мали значний вплив на формування законодавства України.

Так, як зазначено у дослідженні Р. Таш'яна, ст. 574 т. X ч. 1 Зводу законів Російської Імперії (перше вид. 1832р.), яка забороняла позбавлення прав без суду і передбачала відшкодування у разі заподіяння шкоди, тлумачилася настільки розширено, що її положення застосовувалися і до випадків безпідставного збагачення.

У Проект цивільного уложення (1905р.) увійшла стаття 97, відповідно до якої правочин, визнаний недійсним, не може бути для сторін джерелом будь-яких прав й обов'язків і знищення його тягне повернення сторін у попередній стан, що існував до укладення правочину [66].

Перший Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки було затверджено Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом 16.12.1922. Набрал чинності кодекс 01.02.1923.

Відповідно до ст. 147 даного Кодексу, безпідставне збагачення стягається на прибуток держави. Стаття 402 розкриває поняття безпідставного збагачення наступним чином: Забагатілий коштом іншої особи через протизаконну або направлену на шкоду державі дію цієї особи зобов'язаний внести безпідставно одержане на прибуток держави [44].

Таким чином вперше ототожнюється поняття безпідставного збагачення та набуття і збереження майна без достатньої правової підстави. Разом з тим, втрата

безпідставно набутого майна для потерпілого має остаточний характер – майно у будь-якому разі перейде до державної власності.

На заміну ЦК 1922-23 років у 1963 році був прийнятий Цивільний кодекс Української РСР, який, змінюючись та доповнюючись, існував до прийняття сучасного ЦК.

Ст. 469 ЦК 1963 року проголошувала: Особа, яка одержала майно за рахунок іншої особи без достатньої підстави, встановленої законом або договором, зобов'язана повернути безпідставно придбане майно цій особі. Такий же обов'язок виникає, коли підстава, на якій придбано майно, згодом відпала. В разі неможливості повернути безпідставно придбане майно в натурі повинна бути відшкодована його вартість, що визначається на момент придбання [71].

У даній статті виокремлюються основні ознаки безпідставного набуття та збереження майна, з'являється обов'язок відшкодувати вартість втраченого майна, що визначається на момент його придбання (при цьому не роз'яснено, мається на увазі придбання майна потерпілим, чи момент його набуття безпідставним набувачем).

Крім того, передбачається обов'язок відшкодування доходів, отриманого з безпідставно набутого та збереженого майна, як і необхідність набувача майна знати про безпідставність одержання майна. Таким чином, теоретично, можливі випадки, коли набувач матиме право зберегти усі доходи з набутого майна, якщо доведе, що не знав та не міг знати про безпідставність набуття майна.

Як бачимо, незважаючи на зміну зовнішньої форми, зміст поняття набуття та збереження майна без достатньої правової підстави на протязі історії не зазнав таких значних змін, як деякі інші інститути права.

Це свідчить, зокрема, про сталість суспільних відносин у даній правовій категорії, із чого, у свою чергу, випливає стабільність застосування таких правових відносин і їх актуальність для суб'єктів права як за часів Давнього Риму, так і у наші дні.

Враховуючи формулювання безпідставного збагачення, можемо дійти до висновку, що зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави має дві ознаки:

- Набуття або збереження майна відбулося за рахунок іншої особи;
- Набуття або збереження майна відбулося без достатньої правової підстави.

Як зазначає Т. С. Ківалова, наведені положення застосовуються також до вимог про: повернення виконаного за недійсним правочином, витребування майна власником із чужого незаконного володіння, повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні, та відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи [53].

Додатково, положення глави 83 ЦК, що регулює такий інститут зобов'язання, застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події.

Склад досліджуваного зобов'язання становлять суб'єкти (набувач та потерпілий). Зокрема, суб'єктами можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава, територіальні громади, Автономна Республіка Крим.

Предметом зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є безпідставно набуте майно, у тому числі, якщо воно зазнало змін (збільшення або зменшення) під час перебування у безпідставному володінні.

Такий розгляд складу досліджуваних зобов'язань досить сталий, та пропонується, наприклад, у підручнику С.С. Бичкової та І.А. Бірюкова [69, с. 417].

Набуття майна означає збільшення його обсягу у однієї особи (набувача) та відповідне зменшення обсягу у іншої особи (потерпілого) [67, с. 557].

При цьому, обсяг майна, незаконно набутого або збереженого, може як бути частиною загального фонду майна потерпілого, так і повністю відчужити майно від нього. У такому випадку зменшення обсягу окремого майна у потерпілого означає повне його вибуття із володіння особи.

У залежності від змісту вимоги, яка пред'являється на підставі зобов'язання, яке виникає у потерпілого, законодавець передбачив можливість повернення набутого (збереженого) майна в натурі. Майно, яке може бути розпізнане, повертається в натурі. Доходи також повертаються в натурі або у вигляді грошового еквіваленту [56].

Необхідно пам'ятати також, що відповідно до ст. 1215 ЦК України, не все безпідставно набуто майно підлягає поверненню. Так, не підлягає поверненню безпідставно набуті заробітна плата та прирівняні платежі, пенсії, допомоги, стипендії та ін., а також інше встановлене законом майно.

Заробітна плата - це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства [11].

Наведений перелік не є вичерпним. Наприклад, як зазначено у Науково-практичному коментарі до ст. 1215 ЦК України, «майно, яке передане у виконання зобов'язання після спливу строку позовної давності, не підлягає поверненню в якості безпідставно набутого» [57].

1.3. Співвідношення досліджуваного зобов'язання із іншими видами цивільно-правових зобов'язань

Розглянувши історію та правову природу зобов'язання з набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, доцільно буде дослідити зв'язок даного виду зобов'язань з іншими, а також загальне місце серед цивільно-правових зобов'язань.

Так, прийнята у цивілістиці класифікація видів цивільно-правових зобов'язань враховує наступне:

Взаємність обов'язків у зобов'язанні. Відповідно, за даним критерієм зобов'язання поділяються на односторонні та двосторонні. В односторонніх зобов'язаннях у однієї сторони є лише право (вимагати здійснення тієї чи іншої

дії, або утримання від вчинення такої дії), а у іншій сторони – лише обов'язок (здійснення тієї чи іншої дії, або утримання від вчинення такої дії).

Двосторонніх зобов'язань – більшість. Це більшість договірних зобов'язань, передбачених ЦК України. Серед них договори купівлі-продажу, оренди, підряду, міни, тощо.

Однак, зобов'язання з набуття та збереження майна без достатньої правової підстави є одностороннім видом зобов'язання, оскільки праву потерпілого повернути незаконно відчужене майно до власності відповідають виключно обов'язки набувача – повернути майно або грошовий еквівалент, доходи, тощо.

Залежно від ступеня визначеності предмета зобов'язання вони поділяються на однооб'єктні, альтернативні і факультативні.

Однооб'єктне зобов'язання передбачає вчинення виключно передбаченої законом або договором дії.

Альтернативне зобов'язання передбачає вчинення особою певних дій за вибором з переліку таких дій, передбачених законодавством або договором.

Так, наприклад, відповідно до ст. 858 ЦК, якщо робота виконана підрядником з відступами від умов договору підряду, замовник має право, за своїм вибором вимагати від підрядника дій, передбачених у наведеному у статті переліку. У даному випадку замовник має право вибору способу, яким підрядником буде виконане зобов'язання щодо усунення недоліків та виконання договору.

Факультативні зобов'язання передбачають вчинення певної дії, а у разі неможливості – вчинення еквівалентної дії, результатом якої стане виконання зобов'язання. Під даний критерій підходить і досліджуване зобов'язання з набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, оскільки у разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна.

Тобто, набувачеві не надається вибір щодо здійснених дій, як у альтернативних зобов'язаннях, а лише замінюється зобов'язання на інше у разі неможливості виконати первинне.

У залежності від характеру дій зобов'язання поділяються на позитивні та негативні.

Позитивні зобов'язання вимагають активного вчинення дій, спрямованих на виконання зобов'язання.

Негативні зобов'язання, натомість, передбачають утримання сторони зобов'язання від вчинення дій, що порушуватимуть права та інтереси інших осіб.

За даною ознакою зобов'язання з набуття та збереження безпідставно набутого майна є позитивним, оскільки передбачає дію щодо передачі безпідставно набутого майна від набувача до потерпілого.

Також розрізняють основні та додаткові зобов'язання. Відносно досліджуваного – зобов'язання щодо повернення безпідставно набутого майна є головним зобов'язанням. Разом з тим, закон передбачає і додаткове зобов'язання щодо сплати процентів за безпідставне набуття та збереження грошових коштів. Додаткове воно тому, що не може існувати без первинного обов'язку повернення майна.

Така класифікація зобов'язань загальноприйнята і використовується у переважній більшості наукової та навчальної літератури. Як приклад, наведемо навчальний посібник Бірюкова та Заїки «Цивільне право» [46, с. 403-404].

Враховуючи викладене, зобов'язання з набуття та збереження майна без достатньої правової підстави є одностороннім, факультативним, позитивним, основним, та позадоговірним.

Даний вид зобов'язань подібний до зобов'язання з відшкодування шкоди. Загальна характеристика дається у ст. 1166 ЦК України: Майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала.

Так, обидва види зобов'язання є позадоговірними, оскільки зобов'язання з відшкодування шкоди також не передбачає існування між потерпілим та кривдником жодних договірних відносин.

Дані зобов'язання не можуть існувати без завдання певної майнової шкоди потерпілому, тобто зменшення обсягу його майнових прав. Відшкодування шкоди та повернення майна здійснюється особою, яка таку шкоду нанесла, або відповідно набула майно.

Разом з тим, думка щодо тотожності цих видів зобов'язань є хибною. Насамперед, зобов'язання з відшкодування шкоди має значно ширший характер, ніж зобов'язання, що виникло на підставі набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, та передбачає значний обсяг можливих шляхів нанесення шкоди, що підлягатиме відшкодуванню.

Цікавою є думка щодо правової природи інституту зобов'язання з відшкодування шкоди як інституту, «що забезпечує реакцію суспільства на порушення норм права та виконує відновлювальну функцію, спрямовану на приведення майнового стану потерпілого до стану, що існував до правопорушення», яку висловлює О. Мішуров у своїй статті «Загальні положення й особливості відшкодування деліктної шкоди» [54].

У зобов'язанні що виникає у зв'язку із набуттям та збереженням майна без достатньої правової підстави ж єдиним способом нанести майнову шкоду потерпілому є власне відчуження майна у чужу власність. При цьому не передбачається нанесення шкоди майну.

Враховуючи викладене, можна було б дійти до висновку, що з огляду на менший обсяг охоплених зобов'язань, зобов'язання з безпідставного збагачення є похідним від такого з відшкодування шкоди.

Однак, розглянутий вище розвиток суспільних відносин з набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, як у правовому так і у історичному розрізі, свідчить про самодостатність цього правового інституту, та виокремлення його як окремого виду зобов'язань.

Так, повертаючись до римського права, було виділено інститут відшкодування збитків (*damnum praestare*), який передбачив загальне правило, за яким особа, яка заподіяла майнову шкоду, повинна її відшкодувати. У даний інститут не входили позови *Condictio* щодо повернення майна.

Передбаченими ознаками для виникнення зобов'язань з відшкодування збитків є протизаконне порушення прав особи, наявність заподіяної шкоди або збитків, причинний зв'язок між протиправними діями та шкодою, та наявність вини [52, с.83].

Ознаки для виникнення зобов'язання з повернення набутого та збереженого майна без достатньої правової підстави, нагадаємо, включають у себе набуття або збереження майна за рахунок іншої особи та без достатньої правової підстави.

Таким чином, один з основних критеріїв визначення зобов'язання особи – наявність вини – відсутній у зобов'язанні з повернення майна, набутого та збереженого без достатньої правової підстави. Законодавство передбачає незнання набувача щодо безпідставності набуття ним майна.

Однак ч. 2 с. 1166 ЦК проголошує, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Відповідно, існування зобов'язання про відшкодування шкоди без вини неможливе.

Додатково, саме сучасне цивільне законодавство практично розділяє названі види зобов'язань. До зобов'язань з відшкодування шкоди входить низка їх особливих категорій та видів. Серед них відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою, відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодування шкоди, завданої внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки, відшкодування ядерної шкоди, тощо. Однак до них не належить повернення безпідставно набутого майна, що регулюється іншими положеннями Цивільного кодексу.

Таким чином, неналежно вважати зобов'язання, пов'язані з набуттям і збереженням майна без достатньої правової підстави лише похідними від зобов'язань з відшкодування шкоди. Натомість, у теорії права доцільно

розглядати їх як окремий розділ зобов'язального права, з власними функціями, ознаками та суб'єктно-предметним складом. Розмежовує дані види зобов'язань в тому числі і об'єкт, який належить стягнути з винної особи на користь потерпілого.

За змістом приписів глав 82 і 83 ЦК України для деліктних зобов'язань, характерним є, зменшення майна потерпілого, а для кондикційних - приріст майна у набувача без достатньої правової підстави. Даний висновок підтверджується і наявною судовою практикою, наприклад – рішенням Господарського суду Херсонської області від 11.09.2019 по справі № 923/604/19, у якому судом було застосовано викладені формулювання [42].

РОЗДІЛ 2

ПОВЕРНЕННЯ МАЙНА, НАБУТОГО ТА ЗБЕРЕЖЕНОГО БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ

2.1. Особливості повернення майна, відчуженого без достатньої правової підстави

Як вже було зазначено, інститут безпідставного збагачення поєднує у собі як окремі властивості, притаманні обов'язку з відшкодування нанесеної шкоди, так і породжує ряд власних правовідносин у сфері зобов'язань з набуття та збереження майна без достатньої правової підстави. Однак, незалежно від своєї правової природи, першопричиною виникнення досліджуваних зобов'язань є порушення права власності особи.

Відповідно, із порушенням такого права у потерпілої особи виникає і право на відновлення власних інтересів, яким було завдано шкоду, та захист цих інтересів та права. У особи ж, яка безпідставно заволоділа майном, автоматично виникає обов'язок самостійно, без додаткового примусу, повернути таке майно або його еквівалент.

Однак, власне невиконання зобов'язання з повернення безпідставно набутого майна не передбачає жодної правової санкції. Таким чином, потерпіла особа має вжити заходів для відновлення порушеного права власності, шляхом звернення до суду із відповідним позовом.

При цьому, особа має визначити ряд обставин, супутніх до відчуження майна без достатньої правової підстави.

Зобов'язання з безпідставного набуття, збереження майна виникають за наявності трьох умов: а) набуття або збереження майна; б) набуття або збереження за рахунок іншої особи; в) відсутність правової підстави для набуття або збереження майна (відсутність положень закону, адміністративного акта, правочину або інших підстав, передбачених статтею 11 ЦК України), на що посилається Касаційний цивільний суд у своїй Постанові від 29 серпня 2019 року по справі № 522/6605/16-ц [28].

Тобто, самий процес отримання майна поза межами, передбаченими законом, є підставою для виникнення зобов'язання з безпідставного набуття, збереження майна. Відповідно, і відповідачем у таких справах може бути будь-яка особа, що набула майна без достатньої правової підстави.

Однак, незважаючи на, здавалося б, всеохоплююче коло критеріїв для застосування таких зобов'язань, не усіяке незаконне відчуження майна породжуватиме їх у чистому вигляді, передбаченому главою 83 ЦК.

Наприклад, Розділ 6 Кримінального кодексу України розглядає злочини проти власності. Серед них - Таємне викрадення чужого майна (крадіжка) (ст. 185), Відкрите викрадення чужого майна (грабіж) (ст. 186), Заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (шахрайство) (ст. 190), та інші [6].

Незважаючи на збереження основних ознак, що разом породжують зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (майно набувається злочинцем за рахунок потерпілого поза межами, встановленими законом), відчуження майна у спосіб, передбачений Кримінальним кодексом України, кваліфікується як злочин, та перш за все породжує не названі зобов'язання, а кримінальну відповідальність, а відчужене майно набуває статусу об'єкту вчиненого злочину і повертається потерпілому у рамках кримінального провадження.

Таким чином, враховуючи обставини втрати законним власником майна, можемо зробити висновок, що загальний порядок захисту прав та здійснення зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави залишається в межах цивільної та господарської судових юрисдикцій.

При цьому, підсудність для кожного поданого позову визначається окремо та залежить від суб'єктного складу сторін та підстав виникнення спору.

Так, суди загальної юрисдикції розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в

порядку іншого судочинства, як це зазначено у ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України [8].

До господарської судової юрисдикції відносяться спори, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності (крім справ, передбачених частиною другою цієї статті), та інші справи у визначених законом випадках, у тому числі, крім вичерпного переліку, наведеного у ст. 20 Господарського процесуального кодексу України, інші справи у спорах між суб'єктами господарювання [4].

Наприклад, у справі № 910/9135/19, що розглядалася Господарським судом м. Києва про повернення безпідставно перерахованих грошових коштів, позовні вимоги мотивовані тим, що на виконання умов укладеного між сторонами договору підряду сторонами було узгоджено виконання робіт, позивачем прийнято роботи. Позивач стверджує, що інші обсяги робіт ним не погоджувались та додаткові угоди до договору не підписувались [41].

Суб'єктний склад даного спору складають суб'єкти підприємницької діяльності (Товариства з обмеженою відповідальністю), а зобов'язання щодо безпідставно набутого, збереженого майна виникле у процесі здійснення сторонами господарської діяльності. З урахуванням даних обставин позивач звернувся саме до суду господарської юрисдикції.

З іншого боку, у справі № 640/1830/19 про стягнення безпідставно набутих коштів, сторонами по справі є державний орган – відділ Державної виконавчої служби, та фізична особа [38].

Дана справа розглядалася у суді загальної юрисдикції з огляду на те, що відповідачем є фізична особа без статусу суб'єкта підприємницької діяльності, а правовідносини, що виникли між сторонами, не є господарськими.

Запропоновані приклади наочно ілюструють різноманітність суб'єктного складу спорів, пов'язаних з безпідставним збагаченням.

Додатково, не варто ігнорувати той факт, що незаконним володільцем може бути і добросовісний, і недобросовісний набувач. Незважаючи на те, що зобов'язання з безпідставного збагачення може застосовуватися безвідносно

добросовісності набувача, його особу необхідно враховувати для належного захисту інтересів власника на безпідставно вилучене майно, з метою врахування наслідків та обставин повернення майна.

Добросовісним набувачем є особа, яка не знала і не могла знати про те, що майно придбане в особи, яка не мала права його відчужувати.

Недобросовісний набувач, навпаки, на момент здійснення угоди про відчуження спірного майна знав або міг знати, що річ відчужується особою, якій вона не належить і яка на її відчуження не має права.

Набувач не може бути визнаний добросовісним, якщо на момент вчинення правочину з набуття майна право власності в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно було зареєстроване не за відчужувачем або у цьому реєстрі був запис про судовий спір відносно цього майна (обтяження). Водночас запис у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно про право власності відчужувача не є безспірним доказом добросовісності набувача.

До такого висновку дійшов Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ у своїй постанові від 07.02.2014 № 5.

Крім того, розмежовуючи наслідки добросовісного та недобросовісного володіння майном вже після його витребування, Суд повідомляє, що недобросовісний набувач зобов'язаний повернути або відшкодувати власнику всі доходи, які він одержав або міг одержати за весь час володіння майном [20].

Таким чином, враховуючи що глава 83 Цивільного кодексу України передбачає загальне окреслення зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, спосіб відновлення права власності залежить від загальних правових приписів, що регулюють відповідні правовідносини та встановлюють порядок вирішення спорів.

Звернімо увагу і на можливість відшкодування вартості безпідставно набутого та збереженого майна. Так, стаття 1213 Цивільного кодексу України, захищаючи право власника на повернення незаконно відчуженого майна, передбачає не лише повернення власне безпідставно набутого майна в натурі, а і розглядає можливість втрати або споживання майна під час його відчуження. В

такому випадку, у разі неможливості повернути в натурі потерпілому безпідставно набуте майно відшкодовується його вартість, яка визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна.

Роздивімося яскравий приклад відшкодування вартості безпідставно набутого майна, яке неможливо повернути у натурі.

Предметом справи № 644/3108/18, яка розглядалася у Орджонікідзевському районному суді м. Харкова за позовом Комунального підприємства Харківські теплові мережі до Фізичної особи стало стягнення вартості безпідставно набутої теплової енергії. За період бездоговірного користування системою опалення Відповідач спожив теплової енергії на суму, яка і заявлена до стягнення при зверненні до суду із позовом [35].

Зауважимо, що у даному випадку ускладнюючою справою обставиною є визначення регулювання описаної ситуації положеннями ст. 1212 ЦК України. Так, спожитим та втраченим майном є тепла енергія. Звертаючись до суду із позовом про відшкодування вартості енергії Позивач визначив її як об'єкт цивільних прав, тобто майно, до якого застосовуються відповідні загальні приписи законодавства. Разом з тим, враховуючи що енергія є специфічним об'єктом правовідносин, внаслідок власної нематеріальності та негайного споживання при використанні, для даного дослідження вирішальним є не розгляд приналежності енергії до речей та майна, а виключно можливість застосування положення ст. 1212 ЦК України у тих випадках, коли енергія може бути безпідставно набути та збереженим майном [34].

Так, 21.11.2011 було видано інформаційний лист Вищого господарського суду України «Про доповнення інформаційного листа Вищого господарського суду України від 15.03.2011 № 01-06/249 «Про постанови Верховного Суду України, прийняті за результатами перегляду судових рішень господарських судів». У ст. 4 даного листа прямо вказано, що «позов про стягнення вартості електричної енергії, спожитої без укладення договорів на її постачання (...), не облікованої внаслідок порушення споживачами правил користування

електричною енергією, може бути подано на підставі статей 1212 та 1213 ЦК України» [22].

Таким чином, за аналогією приходимо до висновку, що будь-яка енергія, спожита без достатньої правової підстави, прирівнюється до незаконно набутого та збереженого майна. Відтак, у наведеному прикладі у справі № 644/3108/18 Позивач вірно визначив підстави звернення до суду та застосував норми права.

Однак, не можна не зауважити, що у даному випадку Позивач міг застосувати не лише положення глави 83 ЦК України, а і глава 82 ЦК, яка стосується відшкодування завданої шкоди. Позивач мав право подати позов і про відшкодування шкоди на аналогічну суму. Повертаючись до питання щодо співвідношення зобов'язання із безпідставного багатства та зобов'язань з відшкодування шкоди, даний приклад наочно демонструє як подібність наведених інститутів, так і їх розмежування.

При цьому, аналіз правових норм щодо зобов'язання з відшкодування шкоди дозволяє дійти до висновку щодо можливості додаткової вимоги про відшкодування майнової шкоди, у разі, якщо діями з незаконного набуття, збереження майна, потерпілому була нанесена додаткова майнова шкода. В такому випадку, враховуючи правову природу згаданих цивільних інститутів, вимога щодо повернення майна у порядку ст. 1212 ЦК призведе виключно до відновлення статусу сторін, що існував до відчуження майна, тобто до власника повернеться вилучене майно або його вартість.

Інакше кажучи, заявляючи вимогу щодо повернення майна потерпілий не розраховує на відшкодування шкоди, а звернення із позовом виключно щодо відшкодування шкоди не призведе до повернення майна.

Отже, застосовуючи ст. 1212 ЦК України для повернення незаконно набутого майна, потерпілий має усвідомлювати своє право отримати грошовий еквівалент безпідставно відчуженого майна у разі його втрати, а також можливість додатково заявити вимогу про відшкодування майнової шкоди, нанесеною внаслідок порушення прав власника.

Крім того, реалізуючи своє право на повернення безпідставно набутого, збереженого майна, не варто забувати і про інститут моральної шкоди, передбачений ст. 1167 ЦК України. Так, дана стаття визначає, що моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті.

Однак, незважаючи на проголошення та закріплення у законодавстві права на відшкодування моральної шкоди, Цивільний кодекс не містить прямих вказівок на визначення розміру та розрахунок нанесеної моральної шкоди.

Більш детальні роз'яснення щодо застосування права на відшкодування моральної шкоди містяться у Постанові Пленуму Верховного суду України № 4 від 31.03.95 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди».

У даній постанові в цілому передбачено ряд рекомендацій для визначення обсягу моральної шкоди, та зазначено, що суд, який розглядає справу, має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості [19].

Таким чином, з огляду на суб'єктивне значення моральної шкоди та неможливість оцінити та довести її загальними способами, виключне значення для встановлення факту заподіяння такої шкоди має внутрішнє переконання суду, що розглядає справу та непрямі докази що підтверджують обставини, на які посилається позивач.

Розглянімо приклад, у якому право на відшкодування моральної шкоди застосовується поряд із зобов'язанням із безпідставно набутого, збереженого майна.

Харківський районний суд Харківської області розглядав справу № 761/47312/17 за позовом Фізичної особи до Відділу державної виконавчої служби та Державного підприємства про стягнення безпідставно отриманих коштів, збитку у вигляді гарантійного внеску, інфляційних витрат, трьох відсотків річних та моральної шкоди.

Як вбачається з обставин справи, Позивач заявив вимогу про стягнення суми безпідставно отриманих коштів, сплачених у якості розрахунку за придбане у торгах майно за договором, який було визнано недійсним.

У даному випадку, саме недійсність правочину призвела до виникнення зобов'язання із безпідставно набутого майна, оскільки з моменту визнання правочину недійсним, майно, яке отримане на його виконання, вважається набутиим та утримуваним без достатньої правової підстави та поза договірними відносинами.

Крім того, Позивач заявив вимогу про стягнення моральної шкоди за душевні страждання пов'язанні із переживаннями пережитими через протиправні дії Відповідача (продавця за визнаним недійсним договором).

В обґрунтування заявленої вимоги позивач заявив, що моральна шкода виявилася у моральних переживаннях пов'язаних з погіршенням стосунків в сім'ї, адже позивач мав намір придбати земельну ділянку під забудову будинку та якнайшвидше планував розпочати будівництво на вже наявному фундаменті відповідної земельної ділянки, а оскільки кошти вже було сплачено за оспорюваним правочином, придбати іншу земельну ділянку позивач не має можливості.

Судом було враховано характер та об'єм душевних, психічних страждань Позивача, вказані Позивачем та встановлені судом обставини щодо характеру спричиненої моральної шкоди позивачу та стягнуто з Відповідача на користь Позивача кошти в рахунок відшкодування нанесеної моральної шкоди у розмірі половини первинної суми, заявленої Позивачем для стягнення [36].

З аналізу наведених правових норм та судової практики можна зробити висновок, що у разі, якщо безпідставне набуття та збереження майна супроводжувалося нанесенням одного із видів моральної шкоди, потерпілий має право заявити вимогу щодо її відшкодування поряд із вимогою про повернення майна. При цьому не має значення, була нанесена моральна шкода безпосередньо під час втрати майна, або у процесі його перебування у чужому незаконному володінні.

Як і у випадку із майновою шкодою, вимогу про відшкодування моральної шкоди варто заявляти одночасно із вимогою щодо повернення майна, враховуючи намір власника реалізувати своє право у зобов'язанні з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

При цьому варто підготувати вагоме обґрунтування підстав для відшкодування моральної шкоди, включаючи непрямі докази, що можуть підтвердити факт нанесення такої шкоди, з огляду на виключно суб'єктивну природу такої шкоди та неможливість у законодавчому порядку точно визначити критерії її оцінки.

Крім того, пропонуємо розглянути питання строку позовної давності щодо досліджуваного зобов'язання.

Так, відповідно до ст. 256 Цивільного кодексу України, позовна давність - це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Стаття 257 ЦК встановлює загальний строк позовної давності тривалістю у три роки. Викладені положення розповсюджуються і на зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Так, повернути незаконно відчужене майно у судовому порядку особа має можливість лише на протязі зазначеного строку позовної давності, в більшості випадків.

Ігнорування встановлених законом приписів та строку звернення до суду може призвести до остаточної втрати відчуженого майна.

Так, у справі № 472/285/18 (Веселинівський районний суд Миколаївської області), про визнання договору оренди землі припиненим, стягнення орендної плати та упущеної вигоди та за зустрічною позовною заявою про стягнення коштів отриманих без достатньої правової підстави, про те, що Відповідач отримує орендну плату в більшому розмірі ніж встановлено умовами договору, орендарю було відомо з 2013 року. З позовом до суду Позивач звернувся в листопаді 2018 року. Таким чином судом визначено, що строк позовної давності за вимогами 2013-2015 років закінчився в грудні 2016 року.

Відповідно, у задоволенні вимог, що виходять за межі строку позовної давності, судом відмовлено [34].

Крім того, судова практика окремо досліджує питання позовної давності до позовів про повернення державного майна з незаконного володіння. Так, Постановою Верховного суду від 17.10.2018 по справі № 362/44/17 зазначено, що у цивільному законодавстві закріплені об'єктивні межі застосування позовної давності.

Судом застосовано міжнародну судову практику та зазначено, що Європейський суд з прав людини (далі - ЄСПЛ) у рішенні від 18 березня 2008 року в справі «Dacia S.R.L.» проти Молдови» (Dacia S.R.L. v. Moldova, заява № 3052/04) встановив, що зміна правовідносин, які стали остаточними внаслідок спливу позовної давності або мали би стати остаточними, якби позовну давність було застосовано без дискримінації на користь держави, є несумісним із принципом правової визначеності (§ 77).

Відтак, суд дійшов до висновку, що на віндикаційні позови держави та територіальних громад (в особі органів державної влади та місцевого самоврядування відповідно) поширюється загальна позовна давність. Для уникнення дискримінаційної переваги цих суб'єктів порівняно з іншими суб'єктами права вони мають нести ризик застосування наслідків спливу позовної давності для оскарження виданих ними правових актів [26].

2.2. Витребування грошових коштів із чужого незаконного володіння

Як вбачається з фактичних обставин та судової практики, предмет зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави можна умовно поділити на дві групи, за об'єктивним складом зобов'язання:

- Набуття, збереження грошових коштів;
- Набуття, збереження іншого майна, в тому числі – нерухомого, рухомого майна, земельних ділянок, тощо.

Таке виокремлення грошових коштів серед іншого майна зумовлюється, перш за все, правовою природою та режимом грошей.

Як об'єкт цивільних прав, гроші мають ряд властивих ознак. Серед них родова та подільна природа грошей, з можливістю індивідуалізації у разі необхідності, вираження цінності грошей не в кількості власне грошових знаків як предметів, а в цінності виражених ними грошових одиниць, можливість грошей виступати як еквівалентом у цивільно-правових відносинах (договір купівлі-продажу, оренди, тощо), так і самостійним предметом таких відносин (договір позики, кредитування, тощо)... [60].

Особливий статус грошей знайшов своє відображення і у досліджуваному зобов'язанні. Так, ст. 1214 ЦК України передбачає, що у разі безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними. Крім того, неможливе застосування до грошей положень Цивільного кодексу щодо відшкодування вартості безпідставно набутого майна у разі неможливості повернути таке майно в натурі.

Проілюструємо наведене наступним прикладом. У справі № 924/878/18 (Господарський суд Хмельницької області) за позовом Хмельницької міської ради до Приватного підприємства про стягнення безпідставно збережених коштів позовні вимоги обґрунтовані тим, що Відповідач безпідставно використовував земельну ділянку, належну Позивачеві. Фактичний користувач земельної ділянки, який без достатньої правової підстави за рахунок власника цієї ділянки зберіг у себе кошти, які мав заплатити за користування нею, зобов'язаний повернути ці кошти власнику земельної ділянки на підставі частини 1 ст. 1212 ЦК України.

У даному випадку предметом позову є грошові кошти у вигляді недоотриманого Позивачем доходу який Позивач, за стандартних обставин, мав би отримати.

При розгляді справи судом враховано, що незалежно від наявності вини в поведінці Відповідача, сам факт несплати відповідачем за користування земельними ділянками у встановленому законодавчими актами розмірі, свідчить про втрату Позивачем майна, яке у спірних правовідносинах підпадає під визначення Європейського суду з прав людини «виправдане очікування» щодо отримання можливості ефективного використання права власності.

Навіть за умови правомірної поведінки Відповідача у спірних правовідносинах, в обраний позивачем спосіб захисту відбувається відновлення справедливої рівноваги між правами та обов'язками сторін спору, встановлення якої ґрунтується на визначеній нормами земельного законодавства умові платності використання земельної ділянки [40].

У даному випадку особливість незаконно набутих, збережених грошових коштів, виявляється у їх властивості зміни власника під час перебування у іншій особи. Так, із усього обсягу грошових коштів, належних Відповідачеві, з моменту виникнення зобов'язання з їх безпідставного набуття та збереження було виокремлено відповідну їх суму, яка автоматично стала належати Позивачу, що і спричинило звернення до суду із позовом.

Крім того, спостерігаємо у дії раніше наведену ознаку грошових коштів – під час безпідставного набуття та збереження такого майна значення має лише цінність набутих грошових коштів, а не їх індивідуальні властивості як матеріальних речей, що підлягають поверненню.

При цьому, природа грошей дозволяє розглядати їх у зобов'язанні з безпідставного збагачення саме у якості майна, без додаткових особливостей. У якості прикладу наведемо справу № 334/2517/16-ц (Ленінський районний суд міста Запоріжжя) за позовом Фізичної особи до Фізичної особи-підприємця про стягнення безпідставно отриманих коштів.

Позовні вимоги у даній справі обґрунтовані тим, що Позивач передав Відповідачу грошові кошти за виконання договору, який пізніше визнано неукладеним, а Відповідач відмовився у добровільному порядку повернути надані кошти. Суди, в тому числі і Касаційний господарський суд Верховного суду розглядали кошти у якості виключно майна, яке було безпідставно отримано Відповідачем від Позивача, застосовуючи загальні принципи та приписи цивільного права для інституту безпідставного збагачення [32].

Таким чином, у наведеному прикладі грошові кошти могли бути замінені будь-яким майном без зміни правової природи зобов'язання. У такому випадку,

наведені далі приписи щодо повернення безпідставно набутих у якості майна речей, розповсюджуються і на грошові кошти.

2.3. Повернення (витребування) майна із чужого незаконного володіння у судовому порядку

Статтею 15 Цивільного кодексу України проголошено право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

У випадку, коли право власності порушується, та майно, належне власнику, у позадоговірному порядку відчужується третьою особою, яка не має права на здійснення таких дій, в дію вступає інститут зобов'язань з безпідставного набуття, збереження майна. Відповідно, неволодіючий власник може звернутися до володіючого невластника із позовом про витребування майна із чужого незаконного володіння. Такий вид позову дістав назву віндикаційного (від лат. *Vindicatio* - захист) [55].

Право витребувати майно із чужого незаконного володіння має виключно власник цього майна.

Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» відділяє віндикаційний позов від реституційного.

Так, реституція як спосіб захисту цивільного права застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину [21].

Разом з тим, на підставі ст. 1212 ЦК України може бути застосовано і кондикцію, як захист права власності у позадоговірних відносинах, шляхом подання кондикційного позову. Щодо відмінності між віндикацією та кондикцією, І.М. Гончаров зазначає, аналізуючи загальну теорію права, що віндикаційна вимога є речовою, а кондикція передбачає зобов'язально-правову

природу. Тобто, віндикація має на увазі витребування індивідуально визначеного майна, а кондикційна вимога має більш ширше застосування [49].

Разом з тим, зазначені норми не спрощують повернення безпідставно відчуженого майна. Так, ст. 81 Цивільного процесуального кодексу передбачає обов'язок доказування та визначає, що кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом [8].

Таким чином, з урахуванням наведеного, при зверненні до суду із позовом про витребування незаконно відчуженого та безпідставно набутого майна, позивач має довести належність йому майна та відсутність передбачених законом підстав для його відчуження.

Додатково необхідно враховувати, що відповідачем у справах цієї категорії є особа, яка на момент подання позову фактично володіє майном без підстав, передбачених законом, адміністративним актом чи договором. Позов про витребування майна від особи, у незаконному володінні якої це майно перебувало, але в якій його на момент розгляду справи в суді немає, не підлягає задоволенню, що не виключає можливості стягнення з цієї особи відшкодування завданих збитків, якщо про це заявлено вимогу [45].

Передача майна незаконним володільцем під час розгляду справи про витребування такого майна іншій особі, таким чином, веде до відмови у задоволенні позову про повернення майна. В свою чергу, така обставина призведе до повторного звернення із позовом до нового володільця майна, що не заборонятиме подальшій передачі майна третім особам.

Для того, щоб уникнути такого циклу без можливості захистити та відновити порушене право, законодавцем передбачений інститут забезпечення позову. Фактично, забезпечення позову є гарантією незмінності стану майна до набрання рішення суду по справі законної сили. Зокрема, у цивільному законодавстві забезпечення позову передбачене главою 10 Цивільного процесуального кодексу. Використання будь-якого з видів забезпечення, у

залежності від обставин, збереже майно та забезпечить належне повернення майна у разі задоволення поданого позову.

Окремим питанням у справах про витребування майна із чужого незаконного володіння є сплата судового збору. На перший погляд, сама вимога щодо витребування майна має немайновий характер. Відповідно, розраховуючи розмір судового збору за подання позову, сплачується фіксована, визначена законодавством ставка. Однак, відповідно до п. 2.2.1. постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 21.02.2013 №7 «Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України» «судовий збір з позовної заяви про (...) витребування або повернення майна у позадоговірних зобов'язаннях (у тому числі в зв'язку з вимогами, заснованими на приписах частини п'ятої статті 216, статті 1212 Цивільного кодексу України тощо), (...) визначається з урахуванням вартості спірного майна, тобто як зі спору майнового характеру» [17].

Таким чином, ціною позову є вартість майна.

Законом, що визначає правові засади справляння судового збору, платників, об'єкти та розміри ставок судового збору, порядок сплати, звільнення від сплати та повернення судового збору, є Закон України «Про судовий збір».

У редакції Закону від 01.01.2019 сума судового збору за позовну заяву майнового характеру становить 1,5 відсотка ціни позову, якщо позов подає юридична особа, та 1 відсоток ціни позову, – за подання позову фізичною особою (у передбачених Законом межах) [14].

Отже, при зверненні до суду із позовом про витребування майна, варто приділити увагу оцінці майна, що підлягає витребуванню, та виходячи з отриманої суми сплачувати судовий збір.

Наведемо приклад судової справи, у якій витребування майна з чужого незаконного володіння не ускладнене додатковими обставинами, або третіми особами.

Предметом спору у справі № 346/6550/18 (Коломийський міськрайонний суд Івано-Франківської області) за позовом Департаменту соціальної політики

Івано-Франківської обласної державної адміністрації до Фізичної особи стало повернення автомобіля, який Позивач безкоштовно надав батькові Відповідача, який згодом помер. Однак, Відповідач не переоформив автомобіль, не сплатив його залишкову вартість, та не повернув майно, набувши та зберігаючи його без достатніх підстав. Враховуючи викладене, зважаючи на наявні у матеріалах справи докази належності майна Позивачу та незаконності його привласнення Відповідачем, 06.09.2019 суд дійшов до висновку про необхідність задоволення позовних вимог та витребування рухомого майна із чужого незаконного володіння [39].

Досить розповсюдженою є система витребування майна, яку ми можемо умовно назвати двоступеневою. Так, у разі, якщо майно було незаконно набуто та збережено на підставі правочину, який не було визнано недійсним, повернення такого майна неможливе, оскільки застосування інституту безпідставного збагачення має на увазі позадоговірні відносини та передачу майна.

Відповідно, для належного витребування майна спочатку необхідно визнати правочин, на підставі якого таке майно відчужувалося, недійсним, а перш ніж витребувати власне майно, власнику необхідно звернутися до суду із позовом про визнання недійсним та розірвання правочину, на підставі якого майно було відчужене. Після визнання такого правочину недійсним, у набувача майна виникає зобов'язання повернути безпідставно збережене майно, оскільки підстава для набуття такого майна – правочин – відпала.

У більш широкому розумінні, двоступенева система витребування майна має на увазі у першу чергу визнання недійсною підстави для відчуження майна (договору, наказу, рішення, тощо), а у другу – витребування майна як наслідок застосування недійсності такої підстави.

При цьому, такі вимоги можуть заявлятися як окремими, послідовними позовами, так і у межах однієї позовної заяви, як нерозривно пов'язання логічним та причинно-наслідковим зв'язком.

Як приклад застосування такої системи, наведемо справу № 335/9871/18 (Орджонікідзевський районний суд м. Запоріжжя) про визнання недійсним

правочину, скасування державної реєстрації та витребування майна з чужого володіння.

Позивач посилається на те, починаючи з 1995 року на підставі свідчення про право на спадщину за заповітом за ним було зареєстровано право власності на частину квартири. Однак в 2014 році він виїхав за кордон та повернувся тільки у 2018 році, та намагаючись зайти до належної йому частини квартири з'ясував, що квартира вибула з його володіння, та просить визнати недійсним договір дарування, укладений від його імені на користь Відповідача у 2016 році, та витребувати належну йому частину квартири із чужого незаконного володіння.

Під час розгляду даної справи вирішальне значення мало те, що за інформацією, наданою Державною прикордонною службою України, дані про перетинання державного кордону Позивачем у період 2015 р.-2016 р. відсутні.

Таким чином, судом було встановлено, що Позивач не міг укласти договору дарування у 2016р., а тому такий правочин, у відповідності до ст. 228 ЦК України є нікчемним в силу закону у зв'язку з вчинення правочину без участі Позивача та поза його волею. Нікчемний договір не породжує тих прав і обов'язків, настання яких бажали сторони, і визнання такого договору недійсним судом не вимагається.

За результатами розгляду справи позов повністю задоволено 14.08.2019. Визнано недійсним укладений у 2016р. договір дарування, та, як наслідок, витребувано із чужого незаконного володіння майно [37].

Як бачимо, недійсність правового наслідку, який став підставою для набуття, збереження майна, є критично важливою обставиною для належного повернення майна та поновлення володіння.

Досліджений вище порядок витребування майна з чужого незаконного володіння стосується загальних випадків та суб'єктів права власності, як без попереднього правочину-підстави для застосування інституту безпідставного збагачення, так і з урахуванням можливості укладення такого правочину.

Разом з тим, особа власника також має значення для належного витребування безпідставно набутого майна. Так, суб'єктами права власності та

цивільних правовідносин є фізичні особи та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права, як це зазначено у ст. 2 Цивільного кодексу України.

Виходячи з того, що право витребування майна належить лише виключно власникові такого майна, доцільно виокремити та дослідити процес витребування державної власності із чужого незаконного володіння, починаючи з порядку здійснення державою права власності.

2.4. Повернення безпідставно набутого державного майна з чужого незаконного володіння

До державної власності, відповідно до ст. 326 ЦК України, належить майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна.

При цьому, враховуючи що держава не може здійснювати право власності безпосередньо, у даній статті визначено, що від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами.

У Науково-практичному коментарі до Цивільного кодексу України під редакцією Ю. В. Амірової, Е. М. Багача, та ін., зазначено, що «у ст. 34 Закону України «Про власність», який втратив чинність згідно із ЗУ від 27.04.2007 р. було викладено деталізований перелік об'єктів права загальнодержавної (республіканської) власності. В новому ЦК законодавець відмовився від такого підходу, обмежившись лаконічною нормою, з якої однозначно випливає, що в державній власності може бути будь-яке майно без жодних обмежень» [56].

Звернімо увагу, що сучасне українське законодавство, в тому числі і Конституція України, окремо виділяє захист приватної власності. Так, у ст. 41 Конституції зазначено, що право приватної власності є непорушним.

Разом з тим, основоположні засади здійснення права власності розповсюджуються як на приватну, так і на державну власність. Так, відповідно

до ст. 318 ЦК України, усі суб'єкти права власності є рівними перед законом. Таким чином, при здійсненні державними органами права власності в особі держави, вони користуються загальними правами власника майна.

Звичайно, як власник майна та суб'єкт права власності, держава, в особі уповноважених органів, або установ що здійснюють управління майном, має право на захист, передбачений законом. При цьому, установи, в особі яких держава здійснює право власності, обмежені у праві розпорядження державним майном. Так, органом, який здійснює відчуження державного майна, повернення у державну власність державного майна, що було приватизоване, відчужене або вибуло з державної власності з порушенням законодавства; управління корпоративними правами держави, які перебувають у сфері його управління, є Фонд державного майна України [15].

Відповідно, станом на сьогоднішній абсолютна кількість державного майна розподілена між відповідними державними органами, в особі яких держава здійснює своє право власності.

Відтак, враховуючи важливість державного майнового комплексу для здійснення державою своїх повноважень та функцій, незаконне вибуття із державної власності будь-якого нерухомого майна є суттєвою шкодою державним інтересам, оскільки кожен об'єкт нерухомості, що перебуває у державній власності, може і повинен використовуватися для належного виконання функцій тим державним органом, у власності якого перебуває майно. Відчуження ж майна, якщо таке здійснене незаконно, без попереднього погодження із органом управління майном та Фондом державного майна України, перешкоджає здійсненню відповідних функцій, та у більшості випадків може призвести до значних збитків, в тому числі у вигляді недоотриманого доходу, понесених державою в особі відповідного органу-власника.

Таким чином, при порушенні права державної власності шляхом безпідставного відчуження майна, необхідно здійснити комплекс заходів, що сприятимуть невідворотному поверненню майна у власність держави. Так,

держава для захисту порушеного права власності має право на звернення до суду, як власник, що користується передбаченими Законом правами.

Разом з тим, особливість здійснення державою права власності, як зазначалося вище, полягає у тому, що власне держава позбавлена можливості безпосередньо захищати свої права та відновлювати їх. Функції із захисту інтересів держави та представництва її у суді здійснює Прокуратура України. При цьому, підстави представництва інтересів держави прокуратурою обмежені положеннями Закону України «Про прокуратуру» [13].

Отже, відносно витребування незаконно відчуженого державного майна, звертатися із вимогою про таке витребування може не лише власник – держава в особі відповідного органу – а і у визначених законом випадках – прокуратура, як представник інтересів держави.

Викладене підтверджується п.2.10. постанови пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 року №11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними». Крім учасників правочину (сторін за договором), а в передбачених законом випадках - прокурора, державних та інших органів позивачем у справі може бути будь-яке підприємство, установа, організація, а також фізична особа, чії права та охоронювані законом інтереси порушує цей правочин [18].

Крім того, для повернення майна до державної власності має значення не лише наявність чи відсутність правочину, що став підставою для відчуження майна, а і самий процес відчуження, що регулюється окремими нормами законодавства.

Так, механізм та способи відчуження об'єктів державної власності визначає Порядок відчуження об'єктів державної власності, затвердженій постановою Кабміну від 6 червня 2007 р. № 803 (далі – Порядок).

Даний Порядок дає визначення поняттю об'єктам державної власності, як матеріальним активам, які відповідно до законодавства визнаються основними фондами (засобами). Так, щодо суб'єктів відчуження державного майна у Порядку визначено, що таке відчуження здійснюється безпосередньо суб'єктом

господарювання, на балансі якого перебуває таке майно, лише після надання на це згоди або дозволу (далі - згода) відповідного суб'єкта управління майном, який є представником власника і виконує його функції у межах, визначених законодавчими актами [16].

У доповнення до загальних вимог до відчуження державного майна, законодавством може застосовуватися і додатковий порядок прийняття рішення про відчуження такого майна. Наприклад, за вимогами ч. 2 ст. 6 Закону України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» рішення про відчуження військового майна, що є придатним для подальшого використання, але не знаходить застосування у повсякденній діяльності військ, надлишкового майна, а також цілісних майнових комплексів та іншого нерухомого майна приймає Кабінет Міністрів України за поданням Міністерства оборони України [12].

Даний короткий огляд відчуження державного майна приведений нами з тим, щоб звернути увагу на жорстке законодавче регулювання такої процедури.

При цьому, порушення будь-якої з передбачених законодавством вимог щодо відчуження призведе до виникнення у набувача зобов'язання з безпідставного набуття, збереження майна, оскільки здійснене відчуження проведене поза встановленим законом порядком, тобто – безпідставно.

Таким чином, на відміну від приватної власності, для якої застосування інституту безпідставного збагачення обумовлене наявністю волі власника на вибуття майна з його володіння та наслідками недійсності відповідного правочину, для відчуження державного майна аналогічно важливе значення має і дотримання передбаченої процедури.

Додатково звернімо увагу, що відповідно до рішення Конституційного суду України від 08.04.1999 року №3-рп/99, інтереси держави можуть збігатися повністю або частково, або не збігатися зовсім з інтересами державних органів, державних підприємств та організацій чи з інтересами господарських товариств з часткою державної власності в статутному фонді.

Викладене розмежовує безпосередні інтереси державного органу, в оперативному управлінні якого перебуває державне майно, та держави, як

безпосереднього власника майна. Так, при витребуванні майна до державної власності повинні враховуватися саме державні інтереси, а не інтереси розпорядника майна.

«Враховуючи те, що термін «інтереси держави» є оціночним поняттям, прокурор самостійно визначає в чому полягає порушення інтересів держави, чи в чому існує загроза інтересам держави» [23].

Отже, у разі порушення майнових прав держави, звернутися із позовом про витребування майна із чужого незаконного володіння може орган державної влади, з володіння якого вибуло майно, а у виключних випадках – прокурор, або його заступник.

Для застосування зобов'язання з безпідставно набутого, збереженого державного майна, поряд із загальними підставами (вибуття поза волею власника, за його рахунок, у спосіб, не передбачений законом) може використовуватися і відсутність вірного дотримання передбаченого законом порядку, у який державне майно може бути відчужене, що регулюється спеціальними правовими нормами.

Як бачимо, процедура відчуження державного майна та його повернення досить складна. Відповідно, досліджуючи правовідносини у цій сфері вважаємо за необхідне навести наступний приклад, який розкриє особливості застосування інституту безпідставного збагачення відносно державного майна.

Так, у власності Міністерства оборони України, на господарському віданні Державного господарського об'єднання Концерну «Військторгсервіс» перебувало майно, розташоване у м. Львові на вул. Шевченка.

У 2009 році між Концерном «Військторгсервіс» та Приватним Підприємством було укладено договір купівлі-продажу згаданого державного майна, внаслідок чого нерухоме майно вибуло із державної власності.

Разом з тим, Міноборони, як орган управління майном, не надавало своєї згоди на відчуження згаданого нерухомого майна, що призвело до незаконності його передачі третім особам і стало підставою для звернення прокурора до суду в інтересах Міноборони та Концерну «Військторгсервіс».

У 2015 році Військовий прокурор Львівського гарнізону звернувся до Господарського суду Львівської області із позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу нежитлового приміщення та визнання права власності.

Під час розгляду справи № 914/2340/15 судом було встановлено, що на момент укладення спірного правочину, відповідно до наведених вимог Порядку, повинні були бути, по-перше, рішення Міністерства оборони України про надання згоди на відчуження нерухомого майна, а, по-друге, таке рішення мало бути погоджене Фондом державного майна України.

Із урахуванням викладеного та інших обставин справи, Господарським судом Львівської області було винесене рішення від 07.12.2015 по справі № 914/2340/15, яким позовні вимоги задоволено повністю. Визнано недійсним договір купівлі-продажу, та зобов'язано Відповідача повернути відчужене майно до державної власності [31]. У подальшому, рішення суду частково скасовано постановою Львівського апеляційного господарського суду від 14.03.2016, оскільки Набувач передав право власності на державне майно новому набувачу - Товариству з обмеженою відповідальністю.

Відтак, суд апеляційної інстанції залишив позов без задоволення у частині витребування державного майна від особи, з володіння якої таке майно вибуло, однак залишив у силі рішення суду першої інстанції відносно розірвання договору купівлі-продажу та визнання його недійсним [29].

Суд касаційної інстанції підтримав рішення, прийняте у апеляційній інстанції, та відмовив Відповідачу у задоволенні касаційної скарги щодо визнання договору недійсним [24].

З метою витребування державного майна Військовим прокурором Львівського гарнізону повторно подано відповідний позов про витребування майна, на підставі якого Господарським судом Львівської області відкрито провадження у справі № 914/760/17.

Під час розгляду справи судом досліджено вищезазначені обставини та подальшу передачу державного майна новому набувачу. При цьому, судом враховано, що ст. 33 ГПК України встановлено, що кожна сторона повинна

довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень.

Обставини справи, які відповідно до законодавства повинні бути підтвержені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування.

Згідно ч.3 ст.35 ГПК України обставини, встановлені рішенням суду, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини.

Таким чином, розглянута та підтверджена попереднім рішенням суду, що набрало законної сили, безпідставність первинного відчуження державного майна не досліджувалася. Натомість, предметом розгляду справи стали обставини та підстави передачі права власності від Приватного підприємства до Товариства з обмеженою відповідальністю.

З урахуванням попередньо встановлених обставин, рішенням від 14.12.2017 у справі № 914/760/17 позов було задоволено [33]. Рішення залишене без змін постановами апеляційної [30] та касаційної [25] інстанцій.

Наведений приклад наочно ілюструє особливості повернення незаконно відчуженого майна до державної власності. Так, позовну заяву подано прокурором в інтересах держави, а не органом державної влади-власником майна. Підставою для розірвання первинного договору купівлі-продажу стало порушення передбаченої законом процедури відчуження державного майна, що призвело до безпідставності набуття майна Набувачем.

При цьому, зобов'язання з набуття та збереження майна без достатньої правової підстави виникло у Відповідача саме з моменту визнання договору купівлі-продажу недійсним, а не з моменту укладення такого договору.

Додатково, у даних справах вбачається правова небезпека нехтування процедурою забезпечення позову, що призвело до втрати більше ніж року для звернення до суду із позовною заявою до нового набувача, та повторної сплати судового збору у розмірі вартості майна.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

На підставі проведеного дослідження зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, варто виокремити такі **висновки**:

1. Право власності виражається у здійсненні особою повного кола правомочностей (користування, розпорядження, володіння) щодо належного їй майна, за умови отримання такого майна у передбачений законом спосіб. При цьому, обсяг зобов'язань, та обмежень що переходять до власника майна, включають і гарантії вільного здійснення права власності, а у разі порушення цього права – можливість вимагати та розраховувати на його відновлення.

2. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави відоме людству з давніх часів, і виражається у зобов'язанні володіючого невластника (безпідставного набувача) повернути набуте майно неволодіючому власнику. Звернімо увагу, що власне природа зобов'язання не перетерпіла значних змін під час історично-правового розвитку. Однак, змінювалося вираження такого зобов'язання у шляхах його виконання, тобто процесі витребування майна із чужого безпідставного володіння. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є необхідною складовою права власності, але застосовується не до власника, а до безпідставного набувача майна, відображаючи право власника на повернення майна, що вибуло з його власності поза його волею. Така фундаментальність згаданого зобов'язання і зумовлює його практичну незмінність.

3. Незважаючи на зовнішню схожість із зобов'язанням з відшкодування шкоди, зобов'язання з безпідставного збагачення є самодостатнім видом зобов'язань, включаючи власне коло суб'єктів, предмет та підстави виникнення зобов'язання, та походить безпосередньо із права власності, а не від інших видів зобов'язань.

4. У більшості випадків на справи щодо повернення майна, відчуженого без достатньої правової підстави, розповсюджуються загальні правові норми, характерні для даного виду судочинства, в тому числі – сплата судового збору виходячи із вартості витребуваного майна та загальний строк позовної давності у

три роки, що необхідно враховувати під час застосування зобов'язання з безпідставного збагачення у якості базису правової позиції при витребуванні майна. Однак, при цьому, при поверненні безпідставно вилученого майна є необхідним доведення відчуження майна у позадоговірному, незаконному порядку, а також врахування можливості відшкодування моральної та матеріальної шкоди, якщо така була нанесена в процесі безпідставного відчуження.

5. Грошові кошти, як об'єкт набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, виділяються тим, що можуть бути витребувані як у якості безпосередньо майна, що було безпідставно відчужено, так і у якості еквіваленту втраченого під час безпідставного збереження майна. Крім того, під час безпідставного набуття та збереження грошових коштів значення має лише цінність, а не їх індивідуальні властивості як матеріальних речей, що підлягають поверненню.

6. У разі небажання набувача повернути безпідставно набуте, збережене майно, потерпілий власник має звернутися до суду за захистом своїх порушених прав та витребування майна. Ціною позову у такому випадку є вартість майна. При цьому, позивач має довести первинну належність спірного майна йому, а також безпідставність його відчуження. Додатково, майно не може вважатися набутих безпідставно, якщо правочин, на підставі якого майно було набуто, не визнано недійсним.

Крім того, доцільним буде застосування заходів забезпечення позову, для уникнення вчинення набувачем дій, що у подальшому ускладнять або унеможливають витребування та повернення майна.

7. Витребувати майно із чужого незаконного володіння має право лише власник. Однак, право витребування державного майна, яке безпідставно вибуло із власності держави, покладається на відповідний орган, у розпорядженні якого перебуває таке державне майно, а у разі неможливості чи неспроможності звернення до суду такого органу – на прокуратуру. Така особливість

обумовлюється правовим режимом державного майна та неможливістю для держави здійснювати своє право власності безпосередньо.

Для застосування досліджуваного зобов'язання для витребування державного майна характерно те, що безпідставно відчуженим майно визнається, крім загальних підстав, у тому випадку, коли було порушено порядок його відчуження з державної власності.

Проаналізувавши положення законодавства та судову практику щодо використання зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, зазначаємо про наступні **пропозиції**:

1. Необхідно захистити право власника безпідставно відчуженого майна від його повторної передачі іншій особі під час розгляду справи при витребуванні майна та подальшого витребування майна від нового власника. При цьому, накладення арешту не вбачається достатнім засобом захисту такого права, з огляду на можливість зловживання таким засобом забезпечення позову недобросовісним позивачем. Враховуючи викладене, вважаємо за необхідне доповнити перелік заходів забезпечення позову, передбачений ст. 137 ГПК України, ст. 150 ЦПК України, ст. 151 КАС України, наступним: «Позов забезпечується (...) внесенням до відповідних Державних реєстрів відмітки про наявність судового спору стосовно майна».

Така зміна направлена на інформування потенційних нових власників майна та органів державної реєстрації прав власності про незаконність його подальшого відчуження, а у подальшому – визнання нового власника недобросовісним набувачем із передбаченими законом наслідками.

2. У чинному законодавстві існує колізія між загальною позовною давністю (три роки), та набувальною давністю (п'ять та десять років). Так, у разі пропуску строків позовної давності, але за умови продовження набувальної давності, власник не має змоги повернути майно у судовому порядку. Відповідно, фактична набувальна давність обмежується строком позовної давності. З урахуванням викладеного, пропонуємо доповнити ст. 258 ЦК України частиною такого змісту: «У справах про витребування майна з чужого незаконного володіння позовна

давність може бути збільшена з урахуванням набувальної давності, але не може бути меншою, ніж загальна позовна давність».

3. Діючий інститут зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави передбачає, що майно може бути набуто безпідставно результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. Разом з тим, з проведеного дослідження витребування державного майна із чужого незаконного володіння вбачається, що законодавче закріплення порушення порядку відчуження майна як підстави його подальшого витребування, значною мірою забезпечить права держави при поверненні незаконно відчуженого майна.

Враховуючи викладене, пропонуємо ч. 2 ст. 1212 ЦК України розширити, виклавши у наступній редакції: « Положення цієї глави застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки, дій чи бездіяльності набувача майна, потерпілого, інших осіб, наслідком події, або порушенням порядку відчуження майна, передбаченого законодавством».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. С. 141.
2. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 08 лист. 1990. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1998, № 16. С. 72.
3. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003. № 18-22. С. 144.
4. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06 листоп. 1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992 № 6. С. 56.
5. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002. № 3-4. С. 27.
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001. №№ 25-26. С. 131.
7. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003. №№ 40-44. С. 356.
8. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004. № 40-42. С. 492.
9. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17 лист. 2009 № 1559-VI *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010. № 1. С. 2.
10. Про власність : Закон України від 07 лют. 1992 р. № 697-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991. № 20. С. 249.
11. Про оплату праці : Закон України від від 24.03.1995 № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1995. № 17. С. 121.
12. Про правовий режим майна у Збройних Силах України : Закон України від 21 верес. 1999 № 1075-XIV. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1999. № 48. С. 407.

13. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015. № 2-3. С. 12.
14. Про судовий збір : Закон України від 08 лип. 2011 № 3674-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2012. № 14. С. 87.
15. Про Фонд державного майна України : Закон України від 09 груд. 2011 № 4107-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2012. № 28. С. 311.
16. Про затвердження Порядку відчуження об'єктів державної власності : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 черв. 2007 № 803. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/803-2007-п> (дата звернення: 14.09.2019).
17. Про деякі питання практики застосування розділу VI Господарського процесуального кодексу України : Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 21 лют. 2013 №7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007600-13> (дата звернення: 14.09.2019).
18. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними : Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 29 трав. 2013 №11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13> (дата звернення: 14.09.2019).
19. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Верховного суду України від 31 берез. 1995 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 14.09.2019).
20. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав : Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07 лютого 2014 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14> (дата звернення: 14.09.2019).
21. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова пленуму Верховного суду України 06 лист. 2009 № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14> (дата звернення: 14.09.2019).

22. Про доповнення інформаційного листа Вищого господарського суду України від 15.03.2011 N 01-06/249 «Про постанови Верховного Суду України, прийняті за результатами перегляду судових рішень господарських судів» : Лист Вищого господарського суду України від 24 листоп. 2011 р. № 01-06/1642/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1642600-11> (дата звернення: 14.09.2019).

23. Рішення Конституційного суду України від 8 квітня 1999 року у справі № 1-1/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99> (дата звернення: 14.09.2019).

24. Постанова Вищого господарського суду України від 10 серпня 2016 року по справі № 914/2340/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/59631277> (дата звернення: 14.09.2019).

25. Постанова Верховного суду України від 25 вересня 2018 року по справі № 914/760/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76690239> (дата звернення: 14.09.2019).

26. Постанова Верховного суду України від 17 жовтня 2018 року по справі № 362/44/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79472747> (дата звернення: 14.09.2019).

27. Постанова Верховного суду від 17 січня 2019 року у справі № 708/254/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79297956> (дата звернення: 14.09.2019).

28. Постанова Касаційного цивільного суду від 29 серпня 2019 року по справі № 522/6605/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84182531> (дата звернення: 14.09.2019).

29. Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 14 березня 2016 року по справі № 914/2340/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56613764> (дата звернення: 14.09.2019).

30. Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 24 квітня 2018 року по справі № 914/760/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73730248> (дата звернення: 14.09.2019).

31. Рішення Господарського суду Львівської області від 07 грудня 2015 року по справі № 914/2340/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54267792> (дата звернення: 14.09.2019).

32. Рішення Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 21 листопада 2016 року по справі № 334/2517/16-ц URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63127510> (дата звернення: 14.09.2019).

33. Рішення Господарського суду Львівської області від 14 грудня 2017 по справі № 914/760/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71167725> (дата звернення: 14.09.2019).

34. Рішення Веселинівського міськрайонного суду Миколаївської області від 16 квітня 2019 року по справі № 472/285/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81268732> (дата звернення: 14.09.2019).

35. Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 29 травня 2019 року по справі № 644/3108/18. URL: <https://opendatabot.ua/court/82085775-7e8821e36f1e547f0448af651e2506a5> (дата звернення: 14.09.2019).

36. Рішення Харківського районного суду Харківської області від 05 серпня 2019 року по справі № 761/47312/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83749149> (дата звернення: 14.09.2019).

37. Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 14 серпня 2019 року по справі № 335/9871/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84173653> (дата звернення: 14.09.2019).

38. Рішення Київського районного суду м. Харкова від 28 серпня 2019 року по справі № 640/1830/19. URL: <https://opendatabot.ua/court/84108026-eea9f7139492c455e9003b02cc817972> (дата звернення: 14.09.2019).

39. Рішення Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 06 вересня 2019 року по справі № 346/6550/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84263833> (дата звернення: 14.09.2019)

40. Рішення Господарського суду Хмельницької області від 10 вересня 2019 року по справі № 924/878/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84124275> (дата звернення: 14.09.2019).

41. Рішення Господарського суду м. Києва від 10 вересня 2019 року по справі № 910/9135/19. URL: <https://opendatabot.ua/court/84185971-9cd284048816a23ad5fe8693636d4b14> (дата звернення: 14.09.2019).

42. Рішення Господарського суду Херсонської області від 11 вересня 2019 року по справі № 923/604/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84214658> (дата звернення: 14.09.2019).

43. Агафонов С. А. Римське право : Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/rum-pr/263-agafonov-rum/3867--17-----.html> (дата звернення: 14.09.2019).

44. Алієва-Барановська В. Коротка історія Цивільних кодексів України. *Юридична Україна*. 2015. № 3. С. 4-9.

45. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ. *Вісник Верховного суду України*. 2014. № 6 (166). С. 14-22.

46. Бірюков І.А., Заїка Ю.О. Цивільне право України. Загальна частина : навч. посібн. Київ : КНТ, 2006. 480 с.

47. Вороніна Н.В. Способи набуття та припинення права власності. *Актуальні проблеми держави і права*. URL: <http://www.apdp.in.ua/v51/10.pdf> (дата звернення: 14.09.2019).

48. Гай. Інституції. / Пер. с латинського Ф. Дадынського. / Под ред. В.А. Савельєва, Л.Л. Кофанова. URL: <http://ancientrome.ru/ius/i.htm?a=1446003000#91> (дата звернення: 14.09.2019).

49. Гончаров І.М. Співвідношення правових інститутів кондикції та віндикації у цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. № 33. С. 112-116.

50. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. Москва : Зерцало, 2003. 361 с.
51. Економічна теорія: Політекономія: підруч. / за ред. В.Д. Базилевича. Київ : Знання-Прес, 2008. 710 с.
52. Калюжний Р. А., Ящуринський Ю.В. Основи римського приватного права: курс лекцій. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 184 с.
53. Ківалова Т. С. Особливості зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. № 56. С. 218-224.
54. Мішкуров О. Загальні положення й особливості відшкодування деліктної шкоди. *Юрист&Закон*. 2016. №40. URL: http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA009705 (дата звернення: 14.09.2019).
55. Морозов Є. Витребування майна із чужого незаконного володіння: судова практика. : веб-сайт. URL: <https://blog.liga.net/user/emorozov/article/24797> (дата звернення: 14.09.2019).
56. Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. WikiLegalAid : веб-сайт. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Набуття,_збереження_майна_без_достатньої_правової_підстави (дата звернення: 14.09.2019).
57. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України. URL: <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/> (дата звернення: 14.09.2019).
58. Новицкий И.Б. Римское право : учебник. Москва. 1997. 245 с.
59. Остряко Б. Реституція чи віндикація?. *Юридична газета OnLine*. 2018. №32-33 (634-635) URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/restituciya-chi-vindikaciya.html> (дата звернення: 14.09.2019).
60. Перунова О.М., Селезень С.В. Цивільне право : конспект лекцій. Харків : ХНАДУ, 2009. URL: <https://buklib.net/books/37738/> (дата звернення: 14.09.2019).
61. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підруч. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

62. Реквізіція майна. Юридичний помічник. веб-сайт.
URL: <https://pomichnyk.org/publikatsiji/rekvizytsiya-majna.html> (дата звернення: 14.09.2019).
63. Романюк Я. М., Майстренко Л.О. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 10. С. 22-31.
64. Северова Є. С. Набувальна давність у цивільному праві України: питання застосування за матеріалами судової практики. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Право*. 2011. Вип. 17. С. 114–118.
65. Солом'яний В.Р. Поняття та види реституції : стаття : *НаУКМА* : веб-сайт.URL:http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3856/Solomianyi_Poniattia_ta_vudy.pdf (дата звернення: 14.09.2019)
66. Таш'ян Р. Правова природа повернення одержаного за недійсним правочином: історичний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3.
67. Харитонов Є.О. Старцев О.В. Цивільне право України : підруч. Київ : Істина, 2007. 816 с.
68. Цивільне право : підруч. : у 2 т. / В.І. Борисова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
69. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання: підруч. С. С. Бичкова та ін. ; за заг. ред. С.С. Бичкової. - 3-те вид., змін, та допов. Київ : Алерта, 2014. 496 с.
70. Цивільне право України : підруч. : у 2 т. / О. В. Дзера та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2002. Т. 1. 719 с.
71. Цивільний кодекс Української РСР : Закон Української РСР від 18 лип. 1963 р. № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/ed19630718#o1806> (дата звернення: 14.09.2019).